

*П.І. ШАРАН, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, начальник відділу
Інститут розведення і генетики тварин НААН*

Шляхи інтенсифікації спеціалізованого м'ясного скотарства

Постановка проблеми. Нинішній і подальший стан спеціалізованого м'ясного скотарства, тобто галузі, основними видами якої є високоякісна яловичина і важковагові шкури, значною мірою залежить від розвитку процесу інтенсифікації виробництва. Розв'язання цієї проблеми вимагає розширення теоретичних і практичних досліджень, визначення чітких напрямів та реалізації конкретних заходів щодо включення у виробництво інтенсивних чинників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку і функціонування спеціалізованого м'ясного скотарства України досліджувалася здебільшого українськими вченими – селекціонерами і технологами. Зокрема, такі елементи інтенсифікації, як створення вітчизняних порід великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності, використання ресурсного потенціалу в галузі, підвищення якості яловичини, удосконалення технології утримання та відтворення тварин, управління селекційним процесом досить повно і глибоко висвітлені у працях В.П. Бурката [2], Д.Т. Вінничука [3], В.І. Власова [4], Г.О. Гуменюк [5], Е.М. Доротюка [6], Ф.Ф. Ейснера [7], М.В. Зубця [8], М.А. Кравченка [9], П.Л. Погребняка [13], В.В. Радченка [16], В.С. Ярмака [24] та інших вчених, які значно розширили межі селекційних, біотехнологічних, наукових досліджень у цій специфічній галузі скотарства, чим сприяли її становленню й розвитку.

Меншою мірою досліджені організаційно-економічні аспекти виробництва високоякісної яловичини. Серед наукових праць глибиною розробки цього напрямку вирізня-

ються насамперед публікації відомих вчених економістів С.Й. Кутікова [11], В.Я. Месель-Веселяка [12], В.Г. Рижкова [17].

Разом із тим розв'язання проблеми подальшого розвитку конкурентоспроможного спеціалізованого м'ясного скотарства потребує комплексного системного дослідження особливості інтенсифікації галузі в умовах ринку й обмеженості виробничих ресурсів.

Мета статті – проаналізувати особливості прояву інтенсифікації спеціалізованого м'ясного скотарства в нових соціально-економічних умовах, окреслити системні напрями практичних заходів щодо прибуткового ведення галузі.

Виклад основних результатів дослідження. Виробничий процес у тваринництві, в т. ч. і у спеціалізованому м'ясному скотарстві, здійснюється за певних природних та економічних умов, реалізації ресурсів і соціально-виробничих чинників. Їхня сукупність і комбінація, найважливішими з яких є жива праця, тварини і виробничі засоби, визначають систему ведення господарства та її техніко-економічний рівень, суть процесу інтенсифікації виробництва. Отже, питання методології, суті інтенсифікації спеціалізованого м'ясного скотарства доцільно розглядати через призму вчення про матеріальне виробництво.

Спеціалізоване м'ясне скотарство функціонує в умовах сильної конкуренції з іншими галузями тваринництва. За відсутності необхідного досвіду ведення галузі у багатьох науковців і практиків виникає хибна уява про те, що її організація – справа проста. Насправді це – галузь зі складною технологією, яка вимагає біологічного, виробни-

чо-технічного та економічного взаємозв'язку.

В економічній літературі прийнято розрізняти інтенсивну й екстенсивну форми інтенсифікації [1, 18, 20], виділення яких можна вважати умовними. Очевидно, доцільніше диференціювати інтенсивні та екстенсивні чинники, які на практиці застосовуються одночасно і в певному гармонійному поєднанні. На всіх етапах розвитку спеціалізованого м'ясного скотарства були задіяні саме такі чинники. Наприклад, наросування поголів'я і підвищення його продуктивності, збільшення виробництва кормів та поліпшення їх якості, підвищення оплати корму продукцією.

Наразі інтенсифікацію спеціалізованого м'ясного скотарства, як будь-який соціально-економічний процес, доцільно розглядати як взаємозв'язану і взаємозумовлену інтенсифікацію функціональних підсистем (біологічну, технологічну, економічну, організаційну), тобто комплексно й системно [18]. Проте на всіх етапах розвитку спеціалізованого м'ясного скотарства, починаючи з 1956 року, перевагу віддавали біотехнологічному напрямку інтенсифікації у відриві від техніко-технологічного та організаційно-економічного. Зокрема, в Україну впродовж 45 років для створення й поліпшення вітчизняних м'ясних порід завозяться племінні ресурси м'ясних порід зарубіжної селекції (сперма, ембріони, бугаї, телиці, нетелі). Однак через елементарну безгосподарність придбана за валюту державним коштом велика рогата худоба м'ясного напрямку продуктивності таких зарубіжних порід, як кіанська, світла аквітанська, лімузинська, п'ємонтська, передчасно була відправлена на забій. Значно зменшилося маточне поголів'я закупленої великої рогатої худоби породи шароле.

Не окупилися також державні капітальні вкладення на спорудження 11 комплексів для утримання 11777 гол. великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності. Кошторисна вартість одного скотомісця обійшлася державному бюджету колишньої Української РСР у середньому по 20176 крб.

Тепер переважна більшість дорогих приміщень використовуються не за призначенням, або залишаються не заповненими через те, що значна кількість м'ясної худоби пішла «під ніж», а наступні покоління тварин не були відтворені.

Великі капітальні вкладення держави у селекцію та спорудження приміщень для утримання м'ясної худоби без поєднання зі стимулюючими формами фінансово-кредитної політики, спрямованої на одержання за пільговими умовами позичкових коштів суб'єктами господарювання для поліпшення природних і створення культурних пасовищ, обернулися збитками для переважної більшості аграрних формувань.

Щоб запобігти цьому в майбутньому, необхідно реалізувати принцип відповідності між потребою худоби у матеріально-технічних ресурсах та її забезпечення ними. Проте цей принцип порушується у переважній більшості підприємств. Зокрема, рівень забезпечення тварин кормами – 65-75%. Раціони годівлі м'ясної худоби в зимовий період не збалансовані за перетравним протеїном, у літній – за цукром, а впродовж року – за мінеральними речовинами (кальцієм, фосфором, міддю, кобальтом, цинком). Це призводить до того, що 22-25 корів із кожної сотні залишаються неплідними. Народжується кволий молодняк, падіж якого сягає 10% і більше, продуктивність його низька [22].

З ресурсних чинників пріоритетне значення має забезпечення худоби всіма видами недорогих кормів високої якості. Без розв'язання цієї проблеми втрачається економічна суть введення у виробництво цілого ряду інших інтенсивних ресурсів.

Розвиток і зміцнення кормової бази насамперед пов'язані із подовженням середнього періоду утримання м'ясної худоби 210-260 днів на поліпшених природних або на створених культурних пасовищах, 1 га яких забезпечував би середню врожайність зеленої маси відповідно 100-200 ц. Для заощадження коштів на доставку силосу й сіна їхні сховища мають знаходитися поблизу приміщень для утримання м'ясної худоби.

Доцільно також ширше практикувати згодювання стебел кукурудзи на полі, що дасть змогу здешевити осіннє утримання маточного поголів'я, а також підвищити родючість землі органічними добривами.

Із технічних чинників особливе значення має поліпшення умов утримання тварин. Ці умови формують мікроклімат тваринницьких приміщень: систему та спосіб утримання худоби, систему видалення гною, роздачу кормів, об'ємно-планувальні й конструктивні рішення, що безпосередньо впливає на розмір капіталовкладень та на період їх окупності. Низька продуктивність худоби, значна її захворюваність, великі витрати на ветеринарне обслуговування, суттєва частка відходу тварин, – все це засвідчує про несприятливі умови їх утримання на багатьох фермах, недостатню увагу до цих питань керівників і зооветспеціалістів підприємств, про низьку виробничу й технологічну дисципліну.

Першочергове значення має також удосконалення безприв'язної технології утримання м'ясної худоби на глибокій підстилці з вільним виходом на вигульні майданчики, перебування впродовж 200-240 днів на пасовищі, за винятком тварин на відгодівлі. Завдяки запровадженню такої системи забезпечується високий рівень використання всіх виробничих чинників, що позитивно впливає на рентабельність галузі в багатьох формуваннях, зокрема, у СФГ «Серпанок» Рівненської, ВАТ «Зоря» і «Турія» Волинської, «Мрія» Сумської, приватній фірмі «Білаки» Львівської областей.

Проте суть інтенсифікації не можна визначати лише за однією, хоча й головною, ознакою, оскільки при певних умовах ця ознака стає другорядною і важливішого значення набуває інша. Наприклад, підвищення інтенсивності виробництва у спеціалізованому м'ясному скотарстві можливе при економії капітальних вкладень за рахунок організації весняних отелень [6]. Цей технологічний захід є важливим ресурсозберігаючим чинником, оскільки його використання дає змогу уникнути будівництва капітальних корівників і використати приміщення полег-

шеного типу, або спорудити дешеві тристінні накриття, що зумовлює підвищення ефективності задіяних виробничих ресурсів. Так, у племзаводі «Зоря» Ковельського району Волинської області дослідженнями автора встановлено: телята, що народилися у березні-квітні, мали вищу живу масу на 17-22 кг при відлученні у 210 днів, у них були нижчі затрати праці на 17,6%, на 9,2% менша собівартість 1 ц приросту живої маси порівняно з аналогами, що народилися в інші місяці того ж року.

Інтенсифікація спеціалізованого м'ясного скотарства також проявляється у формі інтенсифікації праці (підвищення її продуктивності), у застосуванні діючих біологічних процесів (підвищення продуктивності худоби і засобів виробництва – фондівіддачі, а також у використанні інтенсивних кормів, раціональних організаційних форм (концентрація, спеціалізація, кооперація, інтеграція).

Форми й засоби інтенсифікації різняться за масштабом та характером залучення у виробництво відомих і нових інтенсивних чинників високої вартості. Наприклад, оптимальні варіанти схрещування корів молочних та молочно-м'ясних порід із бугаями спеціалізованих порід м'ясного напрямку продуктивності за сприятливих умов годівлі й утримання дають змогу одержувати помісей першого покоління, які переважають материнські породи за живою масою в 15-18 міс. на 8-12% і більше, за забійним виходом – на 1,0-1,5%. Вміст у тушах кісток у них на 1,0-1,5% менше, а витрати корму на 1 кг приросту живої маси на 0,4-0,6 корм. од. нижчі [13].

Метою інтенсифікації виробництва продукції галузі може бути збільшення її кількості при економії всіх видів виробничих чинників і ресурсів. Наприклад, у деяких зарубіжних країнах із розвиненим тваринництвом завдання інтенсифікації галузі розв'язується при обмеженні зростання продуктивності тварин. В умовах глобальної фінансової кризи, відзначають автори системи «фармлайн» (США), більше підходить критерій зниження витрат виробництва [25].

Спеціалізоване м'ясне скотарство необхідно розглядати як складну, динамічну, імовірну, відкриту систему [18]. Як динамічна система галузь характеризується тим, що її зміст, структура розвиваються в часі, змінюється якість її складових. Наприклад, якщо до 1993 року якісний склад м'ясної худоби був представлений в основному помісними тваринами, то у 2012 році нараховувалося 34,5 тис. племінного поголів'я, що становило 40,6% від загальної кількості. Більше половини племінного стада м'ясної худоби належить до тварин створених вітчизняних м'ясних порід – української, волинської, поліської, південної м'ясної, сентальської, що створюється, знам'янського поліської й ковельського типів волинської м'ясних порід.

Як ймовірна система досліджувана галузь функціонує в умовах невизначеності. На неї впливають погодні умови, ринкові чинники, що мають, як правило, стихійний характер.

Як відкрита система спеціалізоване м'ясне скотарство має зв'язки із зовнішнім середовищем (ресурси, готова продукція). Галузь є багатоцільовою системою, оскільки відображає систему особистих, колективних і державних інтересів. Це проявляється у виробництві необхідної суспільству продукції, відтворенні соціально-територіальної спільноти, збереженні навколишнього природного середовища. Ці положення треба обов'язково враховувати при розгляді суті, змісту інтенсифікації галузі та її ефективності.

Процес технологічної інтенсифікації спеціалізованого м'ясного скотарства полягає, насамперед, у створенні умов для підвищення рівня використання худоби, що є основним засобом виробництва. При цьому підвищення ступеня використання тварин, тобто максимальне використання їхнього біологічного потенціалу, можливе за кількома напрямками: підвищення середньодобових приростів живої маси; скорочення періоду виробництва (тривалості вирощування та відгодівлі молодняку, вирощування ремонтного молодняку), підвищення інтенсивності використання маточного поголів'я (збільшення виходу телят на 100 корів, по-

довження періоду їхньої продуктивної експлуатації), зниження падежу і захворюваності тварин.

Проте, як проказує практика ведення галузі, навіть раціональне використання виробничих ресурсів може давати низькі результати господарювання внаслідок недооцінки розвитку економічної або соціальної підсистем, або їхньої невідповідності технологічній підсистемі. Наприклад, у переважній більшості племінних підприємств наразі не відшкодовуються поточні витрати на селекційну роботу, оскільки через відсутність платоспроможного попиту на племінну худобу її реалізують для забою на м'ясо як рядову товарну. За умови організації налагодженої системи фінансового лізингу на племінних тварин, як це впродовж 20 років практикується у Російській Федерації [10], у племінних підприємствах України з'явився б стимул для вирощування племінного молодняку та поповнення ним товарних стад м'ясної худоби. Від додатково одержаних коштів племінні підприємства мали б змогу відтворювати виробництво, а товарні – підвищувати біологічний потенціал худоби за умови, якщо державі необхідна високоякісна яловичина, одержана від м'ясної худоби. Тому виникає потреба здійснювати економічну й соціальну інтенсифікацію у спеціалізованому м'ясному скотарстві з позиції системного підходу.

Економічна інтенсифікація відображає удосконалення економічного механізму. Вміле його використання в дореформений період забезпечувало єдність економічних інтересів продавців ресурсів і покупців продукції. Зокрема, підвищення закупівельних цін на велику рогату худобу м'ясних порід, типів та їх помісей дало змогу їхнім власникам забезпечити у 1991 році середню рентабельність виробництва яловичини на рівні 17,6% [23].

З тих пір через диспаритет цін на яловичину, одержану від м'ясної худоби, і на матеріально-технічні ресурси, які при цьому використовуються, динаміка невідшкодованих виробничих витрат коливається від 9,7 до 79%. Попри це фінансова підтримка га-

лузі останніми роками була незначною. За 2001-2009 роки вона становила в середньому по 22,3 грн з розрахунку на одну голову великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності, а впродовж останніх двох років припинена повністю. За цей період кількість збиткових аграрних формувань із розведення великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності зросла у 9,7 рази. Основні засоби галузі зношені на 80-85%, зокрема у переважній більшості спеціалізованих підприємств потребує заміни техніка для вирощування і збирання кормів, очищення й видалення гною з приміщень. Усе це негативно впливає на стан кормової бази, продуктивність худоби та довкілля.

Неспроможні підприємства поправити свій фінансовий стан шляхом створення переробних підприємств із глибокої безвідхідної переробки продукції м'ясної худоби на основі об'єднання коштів, оскільки кредитні ресурси їм недоступні. Тому й продовжується багаторічна практика, коли м'ясопереробні підприємства-монополісти майже за безцінь купують у господарствах важковагові шкури м'ясної худоби, внутрішні органи, залози внутрішньої секреції та іншу продукцію, яка після глибокої переробки коштує дорожче, ніж м'ясо.

Тобто, нині відсутні фінансові умови для технологічного відтворення (відновлення ресурсного потенціалу), економічного (забезпечення економічної ефективності виробництва на основі паритету взаємовідносин між галузю й її партнерами), соціального (створення гідних умов праці та заробітної плати).

Попри вказані соціально-економічні негаразди, завдяки раціональному і продуктивному використанню виробничих ресурсів, організації вирощування племінного молодняку класу еліта-рекорд, реалізації його на вигідних ринках, окремі спеціалізовані підприємства із розведення великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності слугують прикладом ефективного ведення галузі. До таких належить селянсько-фермерське господарство «Серпанок» Дубенського району Рівненської області. Характерно, що це аграрне формування – найменше за розмі-

ром землекористування (760 га), має найнижчий рівень фондозабезпечення та фондоозброєння – відповідно 107,5 і 69,6 тис. грн. Проте у ньому найвища щільність поголів'я м'ясної худоби на 100 га сільськогосподарських угідь – 56 гол., у тому числі 27 корів; найбільший обсяг виробництва живої маси на 100 га – 87,1 ц; стабільно високий рівень рентабельності – 30-33%. У 2011 році одержано прибутку з розрахунку на одну корову 2115,9 грн, на 100 га сільгоспугідь – 57,6 тис. грн, на 1 ц використаних корм. од. – 33,7 грн.

Запорукою високих параметрів ефективності є вирощування до відлучення 90-92 телят із розрахунку на 100 корів, досягнення живої маси теляти у віці 210 днів 210 кг, утримання худоби на пасовищі впродовж 200-210 днів, витрати кормів на 1 ц приросту живої маси 13 ц корм. од. із середньою собівартістю 1 ц 40,4 грн. Але найбільш відчутним чинником впливу на прибутковість став рівень реалізаційної ціни, середня величина якої становила 2134,9 грн, із розрахунку на 1 ц живої маси. Це відбулося в наслідок продажу значної кількості племінного молодняку – 33 гол. з розрахунку на 100 корів. Аналіз засвідчує: без реалізації на племінні цілі вказаної кількості надремонтного молодняку сума виручки, одержана лише від його продажу для забою на м'ясо за середньою ціною 1312 грн за 1 ц живої маси, відшкодувала б підприємству лише витрати з вирощування та продажу худоби. Отже, доцільно повернутися до колишньої практики диференціації розміру цін на живу масу великої рогатої худоби молочних, молочно-м'ясних і м'ясних порід [23], оскільки в тушах тварин м'ясних порід міститься на 10-12% сухої речовини та на 11-17% харчового білка порівняно з молочними породами [5].

Тому враховуючи якість продукції м'ясної худоби, Постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 березня 1990 року № 62 [14] закупівельні ціни на молодняк великої рогатої худоби м'ясних порід, м'ясних типів та їх помісей було підвищено на 25-30% залежно від класу худоби за рахунок зниження в такій пропорції закупівельних

цін на велику рогату худобу середньої вгодованості й виснажену.

Необхідно також розбудовувати і соціальну інтенсифікацію, оскільки в центрі її дії знаходиться головна продуктивна сила – людина, від якої залежить рівень технологічної та виробничої дисципліни, продуктивність праці. Прищепленню цих рис спеціалістам і рядовим працівникам тваринництва слугували раніше такі форми матеріального впливу, як видача додаткової натуральної оплати праці, премій за підвищення продуктивності худоби, збільшення живої маси реалізованого молодняку, економію кормів і зниження інших елементів витрат на продукцію. Були створені сприятливі побутові умови для праці – організоване гаряче харчування, якщо не безкоштовне, то за низькими цінами. За рахунок коштів господарств обслуговуючий персонал забезпечувався спецодягом та спецвзуттям, необхідним інвентарем. Переважна більшість нинішніх власників м'ясної худоби економлять кошти не лише на елементарних витратах для задоволення мінімальних виробничих потреб працюючих, але й на оплаті праці. Її середньомісячний розмір за 2011 рік на фермах із розведення м'ясної худоби в середньому становив 1486 грн, що в 1,8 рази менше порівняно із середнім показником по сільському господарству, мисливству та пов'язаними з ними послуги за 2011 рік [19].

Відсутня підготовка високопрофесійних управлінських кадрів для галузі, без яких здійснювати інтенсифікацію спеціалізованого м'ясного скотарства неможливо. В зв'язку з цим постановою Кабінету Міністрів України (№799 від 11.07.2001 р. «Про заходи щодо стабілізації та розвитку тваринництва та птахівництва на 2001-2004 рр.») передбачено «запровадити підготовку у вищих навчальних закладах України менеджерів спеціалізованого м'ясного скотарства» [15]. З метою організації навчання студентів навчальних закладів III-IV рівнів акредитації автором розроблені Робоча програма й Методичні вказівки з вивчення спеціального курсу «Менеджмент і маркетинг у спеціалізованому м'ясному скотарстві».

Вказаний спецкурс був запроваджений для підготовки відповідних спеціалістів у Національному університеті харчових технологій і Національному аграрному університеті впродовж 2002-2004 років.

На сучасному етапі інтенсифікації тваринництва і зокрема спеціалізованого м'ясного скотарства відбулися зміни в інвестиційній політиці. Зокрема, відсутні капітальні вкладення у галузь, впродовж останніх трьох років не виділено жодної гривні з державного бюджету на поліпшення природних і створення культурних пасовищ для м'ясного скотарства. Не підтримується фінансовими ресурсами й племінна база галузі.

Нині спеціалізоване м'ясне скотарство України переживає системну кризу. Основний шлях виходу з неї – раціональне використання наявних виробничих ресурсів, їх поліпшення, запровадження нових форм організації праці та удосконалення виробничих відносин. Тому однією з основних ознак інтенсивного відтворення при ринкових відносинах є приріст обсягів продукції, поліпшення її якості й конкурентоспроможності при скороченні витрат на виробництво, тобто підвищення віддачі ресурсів [21]. Йдеться, насамперед, про збільшення виходу загальної кількості сухих речовин, білка із споживної частини м'яса [17].

Для визначення економічної ефективності використання сукупного ресурсного потенціалу спеціалізованого м'ясного скотарства доцільно використовувати наступні показники: вироблено білка, сухої речовини на 100 тис. грн ресурсного потенціалу; собівартість білка, сухої речовини; ресурсовіддача (припадає прибутку на 100 грн ресурсного потенціалу); ресурсомісткість (припадає ресурсного потенціалу на 100 грн виручки); термін окупності ресурсного потенціалу прибутком [17].

Отже, під інтенсифікацією спеціалізованого м'ясного скотарства слід розуміти раціональне використання наявного ресурсного потенціалу галузі (кормових угідь, основних фондів, у т. ч. основного стада худоби, оборотних матеріальних фондів, трудових ресурсів) на основі розведення великої рога-

тої худоби м'ясних порід із високим генетичним потенціалом; годівлі тварин збалансованими кормами за перетравним протеїном і мікроелементами; впровадження ресурсозберігаючих технологій годівлі, утримання та відтворення; запровадження прогресивних форм, методів і прийомів організації праці та виробництва, використання кваліфікованої робочої сили, залучення до господарського обороту продуктивніших додаткових ресурсів для одержання більшої кількості харчових речовин високої споживної якості.

Висновки. Інтенсифікація спеціалізованого м'ясного скотарства проявляється у

формі раціонального використання наявного ресурсного потенціалу галузі (кормових угідь, основних фондів, в т. ч. основного стада худоби, оборотних матеріальних фондів, трудових ресурсів), розведення великої рогатої худоби м'ясних порід з високим генетичним потенціалом; годівлі тварин збалансованими кормами, впровадження ресурсозберігаючих технологій годівлі, утримання та відтворення; прогресивних форм, методів і прийомів організації праці та виробництва для одержання більшої кількості харчових речовин високої споживної якості.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств : підручник / В.Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2002. – 624 с.
2. Буркат В.П. Концептуальні підходи до формування галузі м'ясного скотарства / В.П. Буркат // Тваринництво України. – 1997. – №4. – С. 9-11.
3. Вінничук Д.Т. Генетичні прийоми створення поліського типу м'ясної худоби / Д.Т. Вінничук, С.С. Спека // Вісник аграрної науки. – 1994. – № 8. – С. 59-63.
4. Власов В.І. Автоматизована система управління селекцією у м'ясному скотарстві / В.І. Власов, М.В. Зубець // Вісник аграрної науки. – 1991. – № 1. – С. 16-20.
5. Гуменюк Г.О. Вміст нуклеїнових кислот і білка у найдовшому спинному м'язі бичків різних генотипів / Г.О. Гуменюк, Н.І. Марченко // Вісник сільськогосподарської науки. – 1986. – № 7. – С. 57-58.
6. Доротюк Э.Н. Основные положения методики изучения эффективности сезона отела коров в мясном скотоводстве // Новое в методах зоотехнических исследований / Укр. акад. аграр. наук. Ин-т животноводства. – Х., 1992. – Ч. II. – С. 192-195.
7. Ейснер Ф.Ф. Специализованное мясное скотарство на Украине / Ф.Ф. Ейснер, В.В. Радченко // Вісник сільськогосподарської науки. – 1980. – № 9. – С. 42-44.
8. Зубець М.В. Основні положення Концепції розвитку м'ясного скотарства в Україні / М.В. Зубець, В.П. Буркат, Ю.Ф. Мельник // Вісник аграрної науки. – 1999. – № 11. – С. 5-11.
9. Кравченко Н.А. Порода мясного скота / Н.А. Кравченко. – К. : Вища шк., 1979. – 287 с.
10. Кругляк О.В. Формування лізингових відносин у племінному скотарстві / О.В. Кругляк. – К., 2011. – 111 с.
11. Кутіков С.Й. Перспективи розвитку промислового м'ясного скотарства в зонах інтенсивного кормовиробництва / С.Й. Кутіков, М.І. Пустовий // Молочно-м'ясне скотарство : респ. міжвід. темат. наук. зб. / М-во с.г. УРСР, НДІ тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. – К. : Урожай, 1974. – Вип. 36. – С. 61-68.
12. Месель-Веселяк В.Я. Розвиток м'ясопродуктового підкомплексу України / В.Я. Месель-Веселяк, О.В. Мазуренко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – 198 с.
13. Погребняк П.Л. Интенсивное мясное скотоводство Украины / П.Л. Погребняк. – М. : Колос, 1979. – 239 с.
14. Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про закупівельні ціни на велику рогату худобу м'ясних порід, м'ясних типів та їх помісей, нижче середньої вгодованості та виснажену» – К., 24 березня 1990 р. – № 62. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_54/pg_ifcwoe.htm
15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001-2004 роки». – К., 11 липня 2001 р. – № 799. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/799-2001p>.
16. Радченко В.В. Интенсификация ресурсного потенциала мясного скотоводства : монография / В.В. Радченко [и др.] К. : Аграрна наука, 2000. – 274 с.
17. Рыжков В.Г. Эффективность производства говядины / В.Г. Рыжков, Л.В. Минько. – Харьков, 1998. – 145 с.
18. Свободин В. Интенсификация и воспроизводство сельского хозяйства / В. Свободин, М. Свободина // Международный сельскохозяйственный журнал. – 1998. – № 2. – С. 48-53.
19. Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2011 році / Державна служба статистики. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
20. Старков А.А. Особенности современного этапа интенсификации животноводства / А.А. Старков // Зоотехния. – М. : Агропромиздат, 1991. – № 1. – С. 65-68.
21. Уланчук В.С. Інтенсифікація виробництва в аграрній сфері в умовах становлення багатокладності : автореф. дис. ... д-ра економ. наук : 08.00.05. / В.С. Уланчук ; Укр. держ. аграр. ун-т. – К., 1993. – С. 4-13.
22. Цвігун А.Т. Обґрунтування рівня енергетичного живлення молодняка м'ясних порід / А.Т. Цвігун, М.Г. Повозніков // Вісник аграрної науки. – 1999. – № 11. – С. 36-38.
23. Шаран П.І. Основа цін – якість продукції / П.І. Шаран, Ю.М. Карасик, Д.Т. Вінничук, Й.З. Сірацький, О.І. Костенко // Тваринництво України. – 1991. – № 10. – С. 29.
24. Ярмач В.С. Воспроизводительная способность мясных коров в условиях свободного и режимного подсоса / В.С. Ярмач // Науч.-тех. бюл. / Южн. отд-ние ВАСХНИЛ. НИИ животноводства Лесостепи и Полесья УССР. – Х., 1980. – № 28. – С. 32-36.
25. Gary Minish Beef production and management / Gary Minish, Danny Fox // Reston publishing company, inc. A. Prentice – Hall company Reston, Virginia, 1982.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2012 р.

* * *